Sławomir Dryja, Wojciech Głowa, Waldemar Niewalda, Stanisław Sławiński

Przemiany architektoniczne Kramów Bogatych i Kramów Bolesławowych

Przedmiotem artykułu są budynki handlowe rozwijające się w kilku fazach we wschodniej części krakowskiego Rynku: zespół kramów z drugiej połowy XIII wieku, ich nieco późniejsze rozszerzenie w kierunku wschodnim oraz powstałe na ich reliktach Kramy Bogate (*institiae opulentae*)[1]. Te ostatnie zburzono w 1868 roku[2]. W latach 2005–2010 wydobyto zachowane pod nasypami relikty murów należące do wszystkich trzech faz zabudowy. Prace badawcze prowadzone były przez zespół kierowany przez dr. Cezarego Buśko; pracami archeologicznymi kierowali dr Stanisław Kołodziejski i Wojciech Głowa, a analizy architektoniczne są dziełem dr. Waldemara Niewaldy i Stanisława Sławińskiego[3].

Badania archeologiczne

Kramy Bogate długo pozostawały na uboczu naukowych badań Rynku Głównego. Pionierem studiów nad tym zabytkiem był Władysław Łuszczkiewicz, nieprowadzący jednak prac *par excellence* archeologicznych[4]. Badania archeologiczne wschodniej strony krakowskiego Rynku przeprowadziła, dopiero w latach 1961–1963 Teresa Lenkiewicz[5]; istotne dla omawianego tematu było rozpoznanie archeologiczne w wykopie „Sukiennice – wykop II", w którym odsłonięto relikty obu traktów Kramów Bogatych[6]. Równie ważne okazały się badania w piwnicach południowej części wschodniego ciągu Sukiennic (przeprowadzone w 1962 roku przez zespół Politechniki Krakowskiej; pracami kierował Wiktor Zin). Ich wynikiem było odkrycie reliktów nieznanego dotąd budynku, oznaczonego roboczo jako budowla A, którą uznano za pierwotne Sukiennice[7]. Obiekt datowano na drugą połowę wieku XIII („z czasów Bolesława Wstydliwego"), ustalając równocześnie chronologicznie związany z budowlą poziom użytkowy Rynku. Odkrycie zespołu prof. Zina stało się dla badań nad Kramami Bogatymi bardzo istotne, bowiem relikty budowli A znajdowały się w miejscu zajętym w XIV wieku zarówno przez gotyckie Sukiennice, jak i Kramy Bogate. Koniec funkcjonowania tej budowli stanowił więc *terminus post quem* budowy późniejszych obiektów. Niestety, momentu likwidacji XIII-wiecznej budowli nie ustalono. Badacze przeprowadzili także korelację określonych poziomów w odkrytym budynku z poziomami użytkowymi budowli usytuowanych zarówno na rynkowym *plateau*, jak i na obrzeżu Rynku, co miało być „punktem wyjścia do studium ewolucji urbanistyczno-architektonicznej tego rejonu"[8]. Przygotowywane i zapowiadane opublikowanie wyników badań Rynku, obejmujące XIII-wieczne zabytki architektury, pozostały tylko w sferze planów, odłożonych ad *Calendas Graecas*[9].

Komentarzem do odkryć pod Sukiennicami było sprawozdanie Kazimierza Radwańskiego z badań przeprowadzonych przez krakowskie Muzeum Archeologiczne (w 1962 roku), a w nim lakoniczna informacja o odkryciu pod mura-

[1] Buśko C., Głowa W.: Czy książę Bolesław dotrzymał słowa danego krakowskim mieszczanom?. W: *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*. Red. K. Stala. Politechnika Krakowska. Architektura. Monografia nr 354. Kraków 2007, s. 47.

[2] Komorowski W., Motak A.: Rynek Główny. W: *Encyklopedia Krakowa*. Red. A.H. Stachowski. Warszawa–Kraków 2000.

[3] Inwentaryzację odkrytych struktur murowych i dokumentację rysunkową przeprowadziły Małgorzata Mamica i Dorota Rozbicka, biorąc też udział w tych badaniach; kwerendy archiwalne w trakcie badań wykonali: Aldona Sudacka i Waldemar Komorowski, zob.: Sudacka A.: *Wyniki kwerendy archiwalnej dotyczącej zabudowy handlowej Rynku w Krakowie*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa" 2008, nr 26, s. 88, 89.

[4] Papiery po Władysławie Łuszczkiewiczu, rkps TNK-36, l.49/68, Archiwum PAN, oddział w Krakowie.

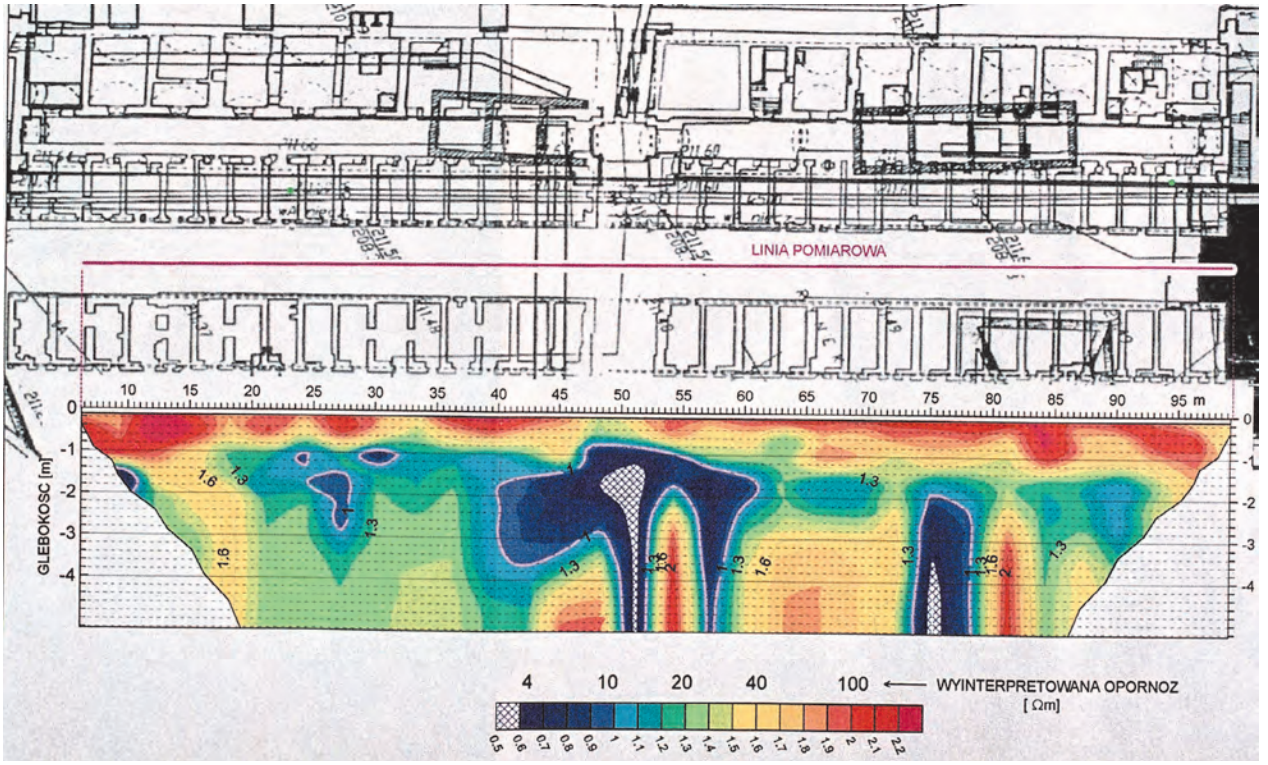
[5] Lenkiewicz T.: *Badania archeologiczne prowadzone na Rynku Głównym w Krakowie w latach 1961–1963*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1964, t. 12, nr 1, s. 159–167.

[6] Wałowy A.: *Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych*. „Materiały Archeologiczne" 1979, t. 19, s. 28.

[7] Zin W., Grabski W.: *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*. „Rocznik Krakowski" 1966, t. 38, s. 33–73.

[8] Eidem: *Niektóre problemy stratygraficzne Rynku krakowskiego*. Sprawozdania z posiedzeń Komisji PAN, styczeń – czerwiec 1966. Kraków 1967, s. 355–357.

[9] Eidem: *Wczesnośredniowieczne*…, s. 34.

Wyniki badań geoelektrycznych (rozkład oporności) w Kramach Bogatych; oprac. J. Mościcki na podkładzie pomiaru M. Mamicy

Wschodnia część Rynku Głównego. Przed Sukiennicami widoczne korony murów Kramów Bogatych, stan z 2005 r.; fot. T. Kalarus

mi Kramów Bogatych budowli kamiennej złożonej z szeregu niewielkich pomieszczeń (kamer), które przypuszczalnie należy wiązać z pierwszymi kramami wzniesionymi być może w drugiej połowie XIII wieku[10]. Ta istotna wzmianka przeszła właściwie bez echa.

Kolejne badania zrealizowano w latach 1974–1976 (Zespół Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków w Krakowie, PP PKZ), a ich wyniki opublikowali Teofil Dębowski[11] i Andrzej B. Krupiński[12]. Pod posadzką północno-wschodniej partii Sukiennic odsłonięto relikty kamiennej budowli, określonej jako budowla B. Teofil Dębowski ocenił, że technika budowy murów, szerokość budowli B i wielkość pomieszczeń są identyczne jak w przypadku budowli A, odkrytej w 1962 roku przez Wiktora Zina w południowej części wschodniego ciągu podziemi Sukiennic"[13]. Budowlę B datowano na koniec wieku XIII lub początek XIV[14].

W 2003 roku badania archeologiczne, o charakterze sondażowym, objęły także strefę Kramów Bogatych[15]. Ich efektem było szereg spostrzeżeń umożliwiających (zdaniem autora prac, Emila Zaitza) pełne rozpoznanie budowli tak w aspekcie chronologicznym, jak i konstrukcyjno-architektonicznym. Z pewnością badania Zaitza stanowią istotne *novum* dla poznania Kramów Bogatych, niebędących wcześniej obiektem takiego zainteresowania archeologów. Konkluzje z zaprezentowanych w sprawozdaniu wyników prac nie są jednak jednoznaczne[16].

Reasumując, należy stwierdzić, że niektóre fragmenty budowli Kramów Bogatych już kilkakrotnie były poddane badaniom i ocenie archeologów i architektów. Podejmowano próby dokonania analizy formalnej obiektu, ustalenia chronologii i powiązania z relacjami stratygraficznymi Rynku. Wyniki tych analiz są jednak w kwestiach zasadniczych rozbieżne, a niejednokrotnie nawzajem się wykluczają.

Badania archeologiczne na znaczną skalę zrealizowano w latach 2005–2008. Poprzedzono je badaniami radarowymi i geoelektrycznymi (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie). Odsłonięte zostały korony murów w pełnym obrysie wszystkich budynków zespołu kramów, odgruzowano całkowicie piwnice ich ciągu zachodniego oraz kilka pomieszczeń w trakcie wschodnim. Prace wykopaliskowe prowadzone były także w ulicy poprzecznej (krzyżu), gdzie pod nasypami ulicy wewnętrznej odsłonięto w całości wzmiankowaną przez Kazimierza Radwańskiego budowlę z wieku XIII (nazwaną budowlą C), a po północnej stronie przejścia przez krzyż kolejną, dotychczas nieznaną budowlę z tego okresu (budowla D). W kilku piwnicach przeprowadzono pełną eksplorację nawarstwień archeologicznych (po strop calca).

Kolejne prace badawcze prowadzone były w piwnicach Sukiennic (północno-wschodnia część gmachu)[17]. Wiele informacji przyniosły tu prace w korytarzu piwnic; badacze powrócili także do komór, w których Teofil Dębowski odnalazł budowlę B. Najnowsze badania pozwoliły na uściślenie chronologii i weryfikację starszych ustaleń, w tym rzeczywistego rzutu tego obiektu, który okazał się inny niż zakładali jego odkrywcy.

Opis odkrytych murów

Piwnice Kramów Bogatych znajdują się pod płytą Rynku Głównego. Założenie to rozciąga się równolegle do Sukiennic, po ich stronie wschodniej. Zespół zabudowy kramów stanowią cztery budynki (dalej zwane ćwiartkami), zgrupowane parami w dwa ciągi rozdzielone wewnętrzną ulicą. Na osi poprzecznej przecina ją krzyż, będący przedłużeniem analogicznej, poprzecznej komunikacji Sukiennic. Poszczególne ćwiartki podzielone są na 16 komór, a ich numerację (1–64) stosowano od końca XVIII wieku. W drugiej połowie XIX wieku, po ich wyburzeniu, w zachodni ciąg kramów wbudowano fundament wschodniego podcienia Sukiennic[18]. Natomiast starsze kramy znajdują się w miejscu ulicy Kramów Bogatych, częściowo obu ich ciągów, oraz we wschodniej partii dzisiejszych Sukiennic.

Dzieje Kramów Bogatych w świetle materiałów archiwalnych i analizy wyników badań

Miejsce Kramów Bogatych, w jeszcze pełnym układzie zabudowy Rynku, prezentuje plan Dominika Pucka z 1787 roku[19]. Kramy Bogate oraz Sukiennice stały w regularnym układzie przestrzennym bloku śródrynkowego[20]. Pomię-

[10] Radwański K.: *Prace badawcze prowadzone w 1962 roku na terenie Krakowa*. „Materiały Archeologiczne" 1964, t. 5, s. 231, 232.

[11] Dębowski T.: *Badania archeologiczne Sukiennic krakowskich*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1981, t. 29, nr 4, s. 451–458.

[12] Krupiński A.B.: *Hala Sukiennic krakowskich w świetle badań architektonicznych*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1981, t. 29, nr 4, s. 459–462.

[13] Dębowski T.: *Badania archeologiczne*…, s. 454, 455.

[14] *Ibidem*, s. 455.

[15] Zaitz E.:Sprawozdanie z badań sondażowych prowadzonych na Rynku Głównym w Krakowie w 2003 roku. W: *VI Konferencja Naukowo-Techniczna „Inżynieryjne problemy odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych REW–INŻ. 2004". Kraków, 24–26 listopada 2004 r. Materiały konferencyjne.* T. 1. Kraków 2004, s. 264, 291, ryc. 2.

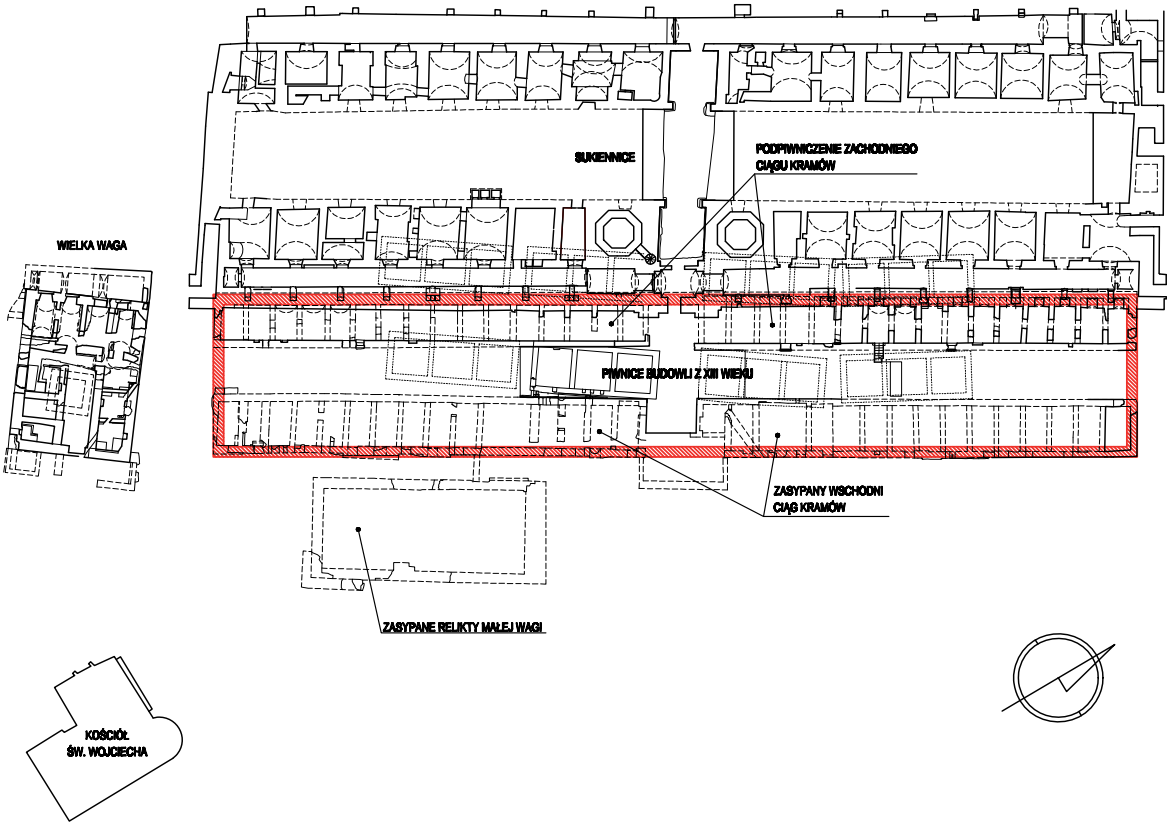
[16] Dane uzyskano w niewielkich przekopach, ponadto nigdzie nie zarejestrowano pełnej stratygrafii; autor formułuje wnioski i rekonstrukcje dla całej budowli, ekstrapolując w sposób arbitralny wyniki oględzin pojedynczych pomieszczeń.

[17] Badania zrealizowane przez zespół archeologów i badaczy architektury w składzie: Sławomir Dryja, Wojciech Głowa, Waldemar Niewalda, Stanisław Sławiński.

[18] Podcienie zajęło miejsce dawnego miedzucha.

[19] Tomkowicz S.: *Plan Rynku krakowskiego z roku 1787*. „Rocznik Krakowski" 1907, t. 9, s. 177–185; Banach J.: *Najstarsza ikonografia Rynku Głównego*. „Rocznik Krakowski" 1992, t. 58, s. 71, 72, ryc. 1.

[20] Podobnie było we Wrocławiu, zob.: Czerner R.: *Zabudowy rynków. Średniowieczne bloki śródrynkowe wybranych dużych miast Śląska*. Wrocław 2002, ryc. 1 na s. 10.

Rynek Główny, część centralna. Sytuacja odkrytych murów Kramów Bogatych; oprac. graficznie B. Woch na podstawie planu A. Kadłuczki

Kramy Bogate, fazy budowy; oprac. D. Rozbicka na podkładzie pomiaru M. Mamicy

dzy wschodnim ciągiem kamer sukiennych a zachodnim ciągiem Kramów Bogatych przebiegała wąska ulica (miedzuch), dostępna tylko z ulicy poprzecznej, a od północy i południa wtórnie zablokowana renesansowymi wieżyczkami Sukiennic[21].

Faza I

W przywileju lokacyjnym z 1257 roku książę Bolesław Wstydliwy zobowiązywał się zbudować w Krakowie zarówno sklepy (kamery) sukienne, jak i kramy[22]. Kramarze, odpowiednik późniejszych właścicieli Kramów Bogatych, stanowili w hierarchii ważności drugą po kupcach sukiennych kategorię handlowców w ówczesnym Krakowie[23]. Kramy wzmiankowane są w zapiskach miejskich już w pierwszych latach wieku XIV[24]. Należy sądzić, że najwcześniejsze wzmianki odnoszą się do zespołu budowli z fazy I, uznanej za najstarsze murowane obiekty handlowe w Rynku krakowskim. Nazwa *cram* pojawiła się już w zapiskach z lat 1302 i 1308[25]. Szczególnie interesujący jest zapis z marca 1311 roku o przekazaniu kramu znajdującego się na rogu obok

[21] Ustalenie Waldemara Niewaldy w trakcie ostatnich badań w Sukiennicach.

[22] *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506* (dalej cyt. KDK). Wyd. F. Piekosiński. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T. 5. Kraków 1879, cz. 1, nr I, s. 1; Bąkowski K.: *Kraków przed lokacją z roku 1257*. Biblioteka Krakowska nr 88. Kraków 1935, s. 169 (tekst przywileju, przetłumaczony z łaciny na s. 168–173).

[23] Wyrozumski J.: *Dzieje Krakowa. T. 1. Kraków do schyłku wieków średnich*. Red. J. Bieniarzówna, J.M. Małecki. Kraków 1992, s. 169.

[24] *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*. Wyd. F. Piekosiński, J. Szujski. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T. 4. Kraków 1878, cz. 1.

Wykop archeologiczny w ulicy Kramów Bogatych. Eksploracja zasypów nakrywających relikty budowli z fazy I (po południowej stronie ulicy poprzecznej, czyli krzyża); fot. W. Głowa

przejścia (być może poprzecznego)[26]. W 1327 roku wzmiankowany jest kram narożny położony w pobliżu kamer sukiennych[27]. Wiele informacji o lokalizacji zespołu wnosi zapis z 1331 roku, który dotyczy części kramu piątego od rogu, idąc od ulicy św. Jana, naprzeciwko wejścia do kościoła Mariackiego[28]. W roku 1342 wzmiankowano kram *prope ecclesie Beate Virginis*[29]. W 1343 roku wspomniano bliskość zespołu kramów i Wagi[30], niewątpliwie odpowiednika późniejszej Wielkiej Wagi. Natomiast w 1349 roku wspomniano o kramie *in acie Crucis situm*, potwierdzając tym poprzeczne przejście przez zespół budynków mieszczących kramy[31].

Król Kazimierz Wielki w 1358 roku nadał miastu dochody m.in. z sześciu kramów[32]. Sądzimy, że były to jeszcze najstarsze kramy powiększone o kolejne komory (zob. faza II). Przywilej królewski być może jest momentem przełomowym w dziejach założenia lub zapowiedzią późniejszych zmian.

Omówiony powyżej stan badań, poprzedzających ostatnie prace, nadał kierunek ich programowi. Okrycia Wiktora Zina, Władysława Grabskiego i badaczy z PP PKZ objęły relikty dwóch XIII-wiecznych budynków, zachowanych pod wschodnią częścią Sukiennic[33]. Z kolei Kazimierz Radwański zasygnalizował obecność murów pod nasypami ulicy Kramów Bogatych. Do niedawna sądzono, że odkryte budynki to pierwsze krakowskie Sukiennice[34]. Potwierdzone ostatnio podpiwniczenie kramów, układ sieci drożnej w ich rejonie oraz wspomniane wyżej zapiski z XIV wieku o bliskości kościoła Mariackiego przeczą takiej interpretacji[35]. Twierdzimy, że najstarsze murowane budowle handlowe były kramami zapowiedzianymi w 1257 roku, natomiast współczesne im kamery sukienne stały w miejscu dzisiejszych Sukiennic, ale jako zespół budynków o znacznie

[25] *Ibidem,* nr 7, s. 4; nr 52, s. 11;

[26] *Ibidem,* nr 174, s. 20.

[27] *Ibidem,* nr 873, s. 87, 88.

[28] *Ibidem,* nr 1055, s. 107.

[29] *Ibidem,* nr 1424, s. 157.

[30] *Ibidem,* nr 1472, s. 162.

[31] *Ibidem,* nr 1600, s. 180.

[32] KDK, cz. 1, nr XXXII, s. 36; Zob.: Szujski J.: Kraków aż do początków XVgo wieku. Wstępne słowo do najstarszych ksiąg tego miasta. W: *Najstarsze księgi*…, s. XXVII, L; Kutrzeba S.: *Finanse Krakowa w wiekach średnich*. „Rocznik Krakowski" 1900, t. 3, s. 45.

[33] Zin W.: *Prace badawcze w dziedzinie historii architektury Krakowa w ciągu ostatnich 50 lat*. „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków" 1963. Seria B, t. 7, s. 19–21; Zin W., Grabski W.: *Niektóre problemy stratygraficzne*…, s. 357; Dębowski T.: *Badania archeologiczne*…, s. 457, 458.

[34] Komorowski W., Sudacka A.: *Rynek Główny w Krakowie*. Red. nauk. O. Czerner. Wrocław 2008, s. 21, 243 i nn; Sudacka A.: *Wyniki*…, s. 85.

[35] Składy sukna z reguły nie były w swojej pierwotnej formie podpiwniczone, zob.: Czerner R.: *Zabudowy*…, s. 32, 33; Buśko C.: *Na marginesie relacji miejscowego archeologa o wykopaliskach na krakowskim Rynku*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 2009, t. 57, nr 2, s. 292.

Kramy Bogate w trakcie eksploracji ulicy wewnętrznej. Widoczny zachodni mur magistralny południowo-wschodniej ćwiartki kramów z fazy III i (poniżej) odsłonięta korona wschodniego muru budowli z fazy I (budowla C); fot. T. Kalarus

Wykop archeologiczny w ulicy Kramów Bogatych, stan w czasie eksploracji. W głębi widoczny wschodni mur magistralny południowo-zachodniej ćwiartki Kramów Bogatych (faza III), stojący na fragmencie muru starszych kramów (faza I); fot. T. Kalarus

Wykop archeologiczny w ulicy Kramów Bogatych. Widok odsłoniętych murów budowli z fazy I, po południowej stronie krzyża (budowla C), z prawej strony mur magistralny Kramów Bogatych (faza III) oraz fragmenty murów poprzecznych (faza II); fot. W. Głowa

mniejszym zakresie. Badania poprzedników ostatnio uzupełniono odkryciem murów podpiwniczenia wschodniego pasma kramów – reliktów budynku pod ulicą późniejszych Kramów Bogatych, na południe od krzyża, oraz fragmentu drugiej budowli na północ od krzyża. Z powyższych odkryć niezbicie wynika wniosek, że zespół budynków w XIII wieku był dwupasmowy, a lokalizacja jego ulicy podłużnej odpowiada w przybliżeniu zachodniemu ciągowi Kramów Bogatych (z fazy III). Oba budynki rozdzielała ulica poprzeczna, mniej więcej odpowiadająca osi krzyża zachowanego w dzisiejszych Sukiennicach. Wszystkie odkryte relikty datujemy na drugą połowę XIII wieku i identyfikujemy jako część założenia kramów planowanych w 1257 roku[36]. Sądzimy, że pod północną partią ulicy Kramów Bogatych znajdują się mury kolejnej budowli, jak również kontynuacja budynku odkrytego po północnej stronie krzyża (budowla D). Natomiast trudno obecnie wypowiedzieć się o zasięgu zespołu kramów w kierunku południowym, niemniej symetria założenia wymagałaby istnienia tu jeszcze dwóch budynków – wschodniego i zachodniego. Podobnie przedstawia się sytuacja w zachodnim ciągu kramów XIII-wiecznych, po północnej stronie krzyża. W wykopie, w korytarzu pod podcieniem Sukiennic, nie odkryto reliktów murów, ale nie wykluczono istnienia w XIII wieku budynku drewnianego.

Wróćmy do budynków położonych przy krzyżu. W południowym (oznaczonym jako C) odkryto w znacznej części zachowane mury magistralne i podziały poprzeczne piwnic (suteren) znajdujących się pierwotnie pod kramami. Są to trzy komory stanowiące cały odrębny segment założenia. Stratygrafia jego murów rozpada się na dwie fazy: najpierw

[36] Analogiczne datowania przyjęli starsi, wyżej wymienieni badacze.

Mury kramów z fazy I odkryte po południowej stronie krzyża. Widoczny mur wschodni z fazy I (z wnękami), za którym stoi mur wschodniego ciągu Kramów Bogatych z fazy III (w jego lewej partii widoczny przekrój ściany poprzecznej z fazy II), z prawej strony ściana działowa z fazy I; fot. T. Kalarus

Budowla z fazy I (po południowej stronie krzyża). Widoczny mur wschodni z wnękami; fot. T. Kalarus

Mury kramów z fazy I, odkryte po północnej stronie krzyża. Z prawej strony mur południowy, w głębi relikt wschodniego muru z fazy I (z wnęką i szybikami okien), na którym stoi mur wschodniego ciągu Kramów Bogatych z fazy III, w dole relikt ściany działowej z fazy I; fot. T. Kalarus

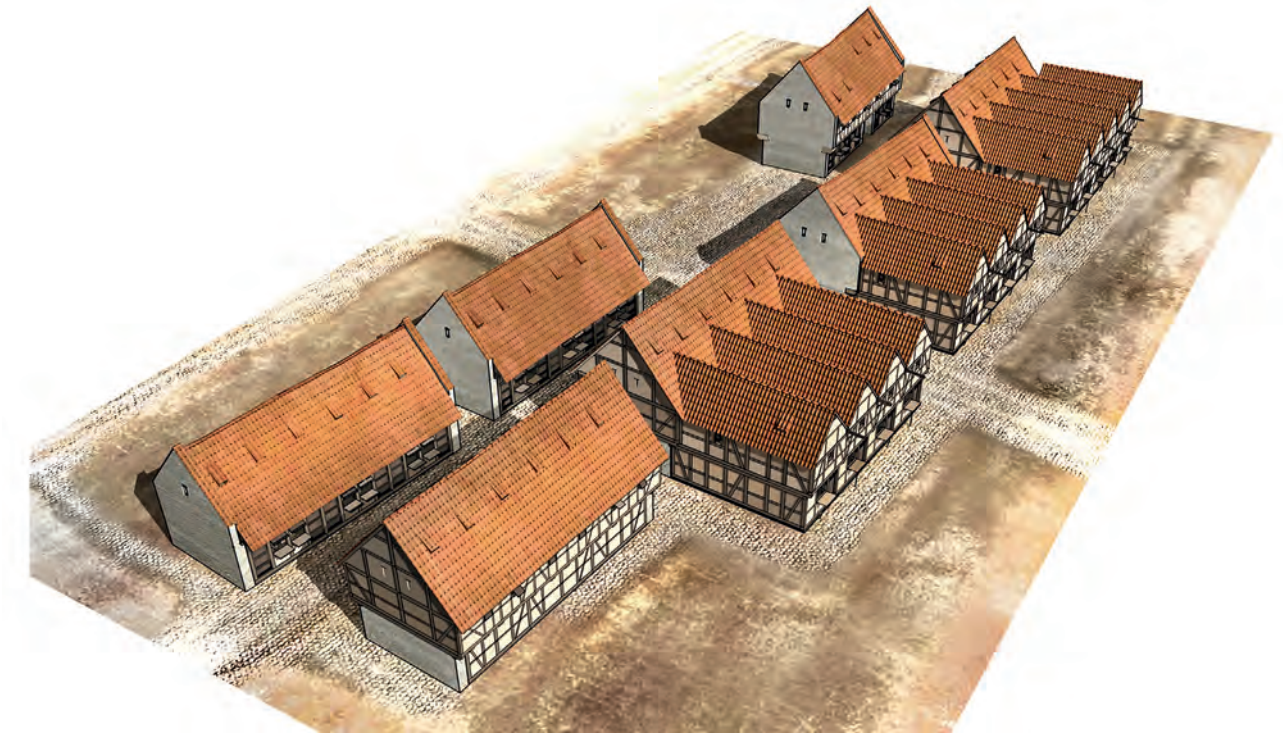
Piwnice Sukiennic, komora nr 005, w wykopie odsłonięty południowo-zachodni narożnik budynku północnego z fazy I; fot. T. Kalarus

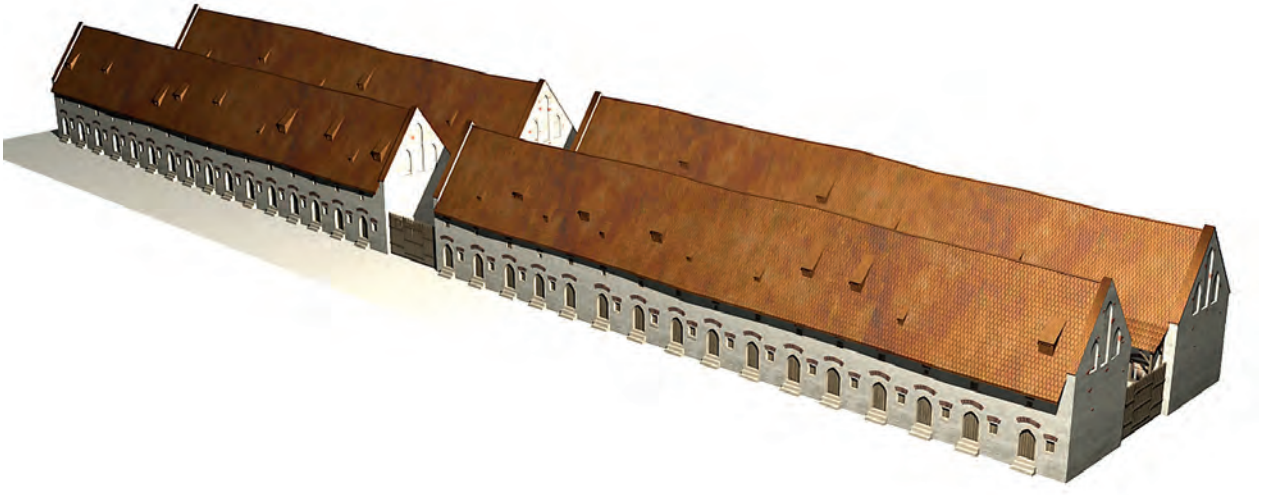
Wschodni mur magistralny w pobliżu północno-wschodniego narożnika wschodniego ciągu Kramów Bogatych. Widoczny narożnik muru z fazy II (z lewej strony) oraz fragment muru z fazy III (z prawej); fot. T. Kalarus

Jedna z propozycji rekonstrukcji kramów z fazy I; oprac. nauk.: W. Głowa, W. Niewalda, S. Sławiński; model cyfrowy P. Opaliński; w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

Jedna z propozycji rekonstrukcji Kramów Bogatych z fazy II (koncepcja rekonstrukcji bez kazimierzowskich kamer sukiennych); oprac. nauk.: W. Głowa, W. Niewalda, S. Sławiński; model cyfrowy P. Opaliński; w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

Rekonstrukcja Kramów Bogatych z fazy III; oprac. nauk.: W. Głowa, W. Niewalda, S. Sławiński; model cyfrowy P. Opaliński; w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

zamierzano zbudować, jako odrębny budynek, kram północny, a w trakcie budowy (po zmianie koncepcji) dostawiono od południa dwa kolejne. Wysokość zachowania murów jest zróżnicowana – w partii południowo-wschodniej jest ona pełna, z odsadzeniem i ścianką z gniazdami na belki stropowe. Charakterystyczną cechą piwnic są prostokątne wnęki różnych rozmiarów, o nadprożu z drewnianej deski, najlepiej zachowane we wschodniej ścianie budynku.

Budynek północny został odkryty w mniejszej części, odpowiadającej przynajmniej jednej trzeciej jego pełnego rzutu. Występuje tu podział na dwie wąskie komory, sumą powierzchni odpowiadające jednej komorze z budynku południowego. Piwnice rozdzielały ceglane ściany, osadzone na sztrabach we wschodnim i zachodnim murze magistralnym. Konstrukcja taka była konieczna, zważywszy na niewielką miąższość obu ścian działowych, wynoszącą około 26 cm, czyli długość jednej cegły[37]. W murach magistralnych występują wnęki analogiczne jak w budynku południowym. W ścianie wschodniej, stosunkowo wysokiej (stoi na niej mur kramów z fazy III), zachowane są znaczne partie wąskich szybów okiennych o pochyłej ściance. Jest to element nowy, jak dotąd nieodkryty w obrębie pozostałych najstarszych kramów. Wysokość piwnic budynku północnego była wyższa niż w południowym.

W niszach fundamentu podcienia Sukiennic, w piwnicach kramów nr 38–43, odkryto fragmenty budowli, w dawnych badaniach (PP PKZ) uznawanej za jeden budynek o czterech komorach[38]. W rzeczywistości były to dwa budynki stojące w jednej linii i rozdzielone wąskim miedzuchem. Północny, o rzucie kwadratu i podzielony ścianą ceglaną na dwie stosunkowo wąskie komory, oraz południowy – nieco większy, z zachowanym podziałem na trzy wąskie komory. Odkrycie to zostało potwierdzone w obrębie piwnic Sukiennic, gdzie w większym niż dotąd zakresie odsłonięto mury przebadane przez badaczy z PP PKZ. Powierzchnia obu budynków, wraz z dzielącym je miedzuchem, odpowiada powierzchni południowej budowli odkrytej w ulicy Kramów Bogatych. Detal (wnęki) był tu analogiczny jak w budynkach ciągu wschodniego.

Sądzimy, że na murach odkrytych piwnic stały ściany kramów o konstrukcji szachulcowej. Być może były to nawet dwie kondygnacje, aczkolwiek bardziej prawdopodobna jest jedna z poddaszem. Zespół najstarszych kramów charakteryzują odchylenia osi rzutu od kierunków, w których tyczono Rynek i bloki zabudowy miasta po 1257 roku. Budzić to może podejrzenie, że kramy powstały przed tym rokiem, a więc w Krakowie domniemanej pierwszej lokacji[39]. Wydaje się jednak, że hipoteza ta jest nazbyt śmiała (i niepotwierdzona w źródłach archeologicznych). Raczej można sądzić, że kramy zaplanowane w 1257 roku i szybko wznoszone, „wyprzedziły" budowanie miasta Wielkiej Lokacji.

[37] Ściany nie wiążą się w sposób typowy, tylko dość odległe od siebie ceglane wypustki ściany działowej wchodzą w gniazda wyrobione w kamiennych murach magistralnych. Jest to opisane powyżej wiązanie na sztraby, jedyne do zastosowania przy murach zbudowanych z różnych materiałów (w przypadku kamienia użytego w kramach nie może być mowy o znormalizowaniu wymiarów złomów).

[38] Dębowski T.: *Badania archeologiczne*…, s. 455.

[39] Pogląd o wczesnej „gminie" na terenie Krakowa przedstawił jako pierwszy Józef Szujski. Szujski J.: Kraków…, s. XV–XVII. Zagadnienie to rozwinął Stanisław Zachorowski. Zachorowski S.: *Kraków biskupi.* „Rocznik Krakowski" 1906, t. 8, s. 103–126. Niedawne podsumowanie Jerzego Wyrozumskiego. Wyrozumski J.: *Dzieje Krakowa*…, s. 154 i nn.

Kramy Bogate – wykop sondażowy w krzyżu. Z prawej strony północny mur magistralny ćwiartki południowo-wschodniej (faza III); fot. T. Kalarus

Faza II

Przed połową wieku XIV do wschodniego ciągu najstarszych kramów dostawiono od wschodu dodatkowe (podpiwniczone) komory. Mury poprzeczne oraz fragment muru wschodniego tej dobudówki odkryto w późniejszych kramach nr 13, 14, 15 i 16 (ćwiartka południowo-wschodnia Kramów Bogatych oraz w jej murze zachodnim od strony ulicy wewnętrznej). Podobne dostawienie zarejestrowaliśmy przy domniemanym skrajnym budynku północnym – w magistralny mur wschodni późniejszych Kramów Bogatych wtopiony jest narożnik budowli z fazy II. Zapewne jest to budowla dostawiona do kramów z XIII wieku, znajdujących się pod nasypem ulicy Kramów Bogatych.

Pełny zasięg tej inwestycji nie jest obecnie znany. Być może objęto nią cały wschodni ciąg kramów z fazy I, części dobudówek nie podpiwniczając. Możliwe też jest, na co wskazuje stan

Korytarz pod wschodnim podcieniem Sukiennic, wykop archeologiczny. Widoczny zachodni fundament Kramów Bogatych z fazy III (ćwiartka północno-zachodnia); fot. T. Kalarus

Północno-zachodni narożnik wschodniego ciągu Kramów Bogatych (faza III). Widoczny kamienny wątek murów magistralnych oraz ceglany łęk fundamentowy, założony nad podziemnym, drewnianym ściekiem; fot. T. Kalarus

Kramy Bogate – mur południowy zachodniego ciągu kramów (faza III). Przez otwór wybity w XX w. widoczny ciąg piwnic kramów południowo-zachodniej ćwiartki; fot. T. Kalarus

Kramy Bogate, ciąg zachodni – fundament muru południowego. Widoczny profil archeologiczny z warstwami dochodzącymi do muru magistralnego, przeciętymi wkopem nowożytnym, związanym z reperacją narożnika; fot. T. Kalarus

Kramy Bogate – ćwiartka północno-zachodnia, piwnica pierwszego kramu od północy (nr 33). Niszowy fundament podcienia Sukiennic (T. Pryliński), dostawiony do zachodniego muru kramów z fazy III (w głębi); fot. T. Kalarus

Kramy Bogate – piwnica kramu nr 42 (w ćwiartce północno-zachodniej). Widok na ścianę wschodnią (faza III) z portalem wtórnego, nowożytnego wejścia do piwnicy z wewnętrznej ulicy Kramów Bogatych, po bokach mury działowe pomiędzy piwnicami kramów (faza IV); fot. T. Kalarus

Posadzka ceramiczna w piwnicy kramu z fazy III, nr 63 (ćwiartka południowo-zachodnia). Z lewej strony widoczny mur działowy z kramem nr 64, z kamiennym cokołem filara rozdzielającego wnęki (faza IV); fot. T. Kalarus

Ulica wewnętrzna Kramów Bogatych, M. Stachowicz, olej, tektura, początek XIX w.; fot. T. Kalarus; w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, nr inw. 588/III

zachowania murów, że budowę nowych kramów w pewnym momencie przerwano lub w fazie późniejszej mury ich piwnic częściowo wyburzono. Sposób założenia nowych kramów wskazuje na próbę wyrównywania linii ich elewacji wschodniej do kierunków regularnego układu Rynku. Przypuszczamy, że naziemne części dostawionych kramów zbudowane były z analogicznego materiału (szachulca) jak kramy z fazy I. Jest wysoce prawdopodobne, że rozbudowa wschodniego ciągu starych kramów związana była z przebudową Sukiennic około połowy wieku XIV – budową murowanych kamer sukiennych, zgrupowanych po dziewięć w ćwiartkach, zachowanych w obrębie obecnego gmachu Sukiennic[40]. W tym czasie zburzono bez wątpienia zachodni ciąg kramów z fazy I.

Faza III

Pod koniec XIV wieku wyburzono ostatecznie starszy zespół kramów, to znaczy ich ciąg wschodni z fazy I oraz jego poszerzenie z fazy II, a na reliktach starych kramów wzniesiono nowe budynki, tworzące założenie zwane Kramami Bogatymi. Mury piwnic z fazy II, użyte w znacznym stopniu w piwnicach wschodniego ciągu nowych kramów, wyznaczyły moduł ich szerokości, powtórzony 64 razy w całym założeniu. Ulicę wewnętrzną uformowano, zasypując pozostałości wschodniego ciągu kramów fazy I. Dolną granicą tej akcji może być wspomniana wyżej data wystawienia przywileju królewskiego (1358), aczkolwiek więcej przesłanek wskazuje na wznoszenie kramów wraz z przebudową Sukiennic pod koniec XIV wieku[41]. Do takiego datowania budowy Kramów Bogatych (lata 90. XIV wieku) skłania także analiza źródeł archeologicznych (chronologia poziomów budowlanych Kramów Bogatych i warstw zasypowych z czasu likwidacji budynków fazy I). Józef Wawel-Louis twierdził (choć nie wiadomo na jakiej podstawie), że Kramy Bogate wystawiła królowa Jadwiga dla wdów zasłużonych mieszczan krakowskich[42].

Nowe kramy powtórzyły rzut i układ komunikacyjny Sukiennic, a oddzielone były od nich wąską uliczką (miedzuchem). Kramy zbudowano jako układ czterech wydłużonych w rzucie budynków (ćwiartek) o 16 podpiwniczonych komorach każdy, rozdzielonych ulicą wewnętrzną i przeciętych poprzecznie krzyżem – przedłużeniem analogicznej ulicy Sukiennic. Wcześniej, mniej lub więcej podobny system zastosowano w większych miastach śląskich: Głogowie, Świdnicy, Legnicy, a szczególnie we Wrocławiu[43]. Uważamy, że akcja podjęta na Rynku krakowskim była realizacją planu

[40] Zob. Dryja S., Głowa W., Niewalda W., Sławiński S.: *Sukiennice krakowskie – fazy budowy* w niniejszym zeszycie „Krzysztoforów. Zeszytów Naukowych Muzeum Historycznego Miasta Krakowa" (cz. 1).

[41] Zapiski w: *Najstarsze księgi*…, cz. 2.

[42] Wawel-Louis J.: *Przechadzka kronikarza po Rynku krakowskim*. Kraków 1890, s. 26.

[43] Czerner R.: *Zabudowy*…, s 101.

Kramy Bogate w trakcie rozbiórki, widok (w kierunku północnym) na ulicę wewnętrzną. Z lewej strony widoczne okna służące do sprzedaży, z późnogotycką kamieniarką o odcinkowym zamknięciu (faza IV); fot. Zakład Fotograficzny Walerego Rzewuskiego w Krakowie, 1868 r.; reprod. i zbiory Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. I. F. 7790

Miedzuch między Sukiennicami i Kramami Bogatymi, widok w kierunku północnym. Z prawej strony mur magistralny Kramów Bogatych; fot. Zakład Fotograficzny Walerego Rzewuskiego w Krakowie, 1868 r.; reprod. i zbiory Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. I. F. 7792

budowy monumentalnego założenia bloku śródrynkowego, zorganizowanego zgodnie z osiami lokacyjnego miasta. Jak już wspomniano, w ciąg wschodni nowych kramów weszły znaczne partie budowli z fazy II.

W zapiskach z drugiej połowy XIV wieku kramy występują bardzo często, ale niekoniecznie wzmianki te odnoszą się do nowego ich zespołu[44]. W rachunkach miejskich z 1390 roku figuruje pozycja *institia civitatis*[45]. Naszym zdaniem zapiskę tę należy traktować jako potwierdzenie prac budowy Kramów Bogatych. W tym samym roku zapisano wydatek za prace przy dachu przebudowywanych Sukiennic, można domyślić się, że hali (*in tecto pannithece*)[46]. W 1395 roku wzmiankowane jest poprzeczne przejście przez zespół kramów – jeden z nich znajdował się *in cruce*[47]. W 1440 roku wspomniano o ceglanym kramie ciągu wschodniego, w rejonie targu zbożowego (*institam suam in latere versus ecclesiam Beate Virginis, versus forum siliginis*)[48]. Zapiska nie jest jasna, bowiem kramy były raczej kamienne, zbudowane z niewielkim dodatkiem cegieł[49]. W 1441 roku po raz pierwszy kramy nazwano „bogatymi" (wyderkaf *ex tabernis institorum opulentis*)[50]. Kramy były składem towarów (stąd ich piwnice) oraz stanowiskiem kupca w parterze założonym stosunkowo wysoko. Kupujący podchodził do kramu ulicą wewnętrzną, a obsługiwany był przez okno założone w elewacji kramu. Pierwotne ściany działowe były w większości drewniane, z czego płynie wniosek o nakryciu piwnic drewnianymi stropami. W ciągu wschodnim niektóre podziały poprzeczne były murowane, zwłaszcza tam gdzie zachowano mury z fazy II. We wschodnim murze ciągu zachodniego odkryto fragmenty pierwotnych okienek piwnicznych. Brak jest potwierdzenia takich samych w ciągu wschodnim. Nie odkryto żadnych śladów pierwotnych wejść z zewnątrz w ciągu zachodnim, natomiast we wschodnim niektóre wejścia w murze wschodnim mogą być przebudowane z pierwotnych. Do niektórych piwnic chodzono z wnętrza kramów.

[44] *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397*. Wyd. S. Krzyżanowski. Kraków 1904, pierwsza zapiska nr 63 z 1366 r., s. 8.

[45] Wyrozumski J.: *Dzieje Krakowa*…, s. 281, według: *Najstarsze księgi*…, cz. 2, s. 291.

[46] *Najstarsze księgi*…, cz. 2, s. 291, poz. 10 (objaśnienie na s. 292).

[47] *Księgi ławnicze*..., nr 2096.

[48] Tyszka P.: *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańców*. Lublin 2001, s. 122, według: Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej cyt. APKr), *Scabinalia Crac.*, nr 6, s. 85.

[49] Być może zapiska nie odnosi się do Kramów Bogatych.

[50] KDK, t. 7. Kraków 1882, cz. 2–4, nr DXXXV, s. 671; Komorowski W., Sudacka A.: *Rynek Główny*…, s. 242.

Kramy Bogate i Sukiennice na krakowskim Rynku, widok od strony północnej, autor nieznany, po 1860 r., akwarela, papier; fot. A. Chęć; w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK III-r.a. 17.691

Północna część Rynku i północno-wschodnia ćwiartka Kramów Bogatych (z lewej); fot. W. Maliszewski, około 1865 r.; reprod. A. Chęć; w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK-XX-f-1631

Kramy Bogate tuż przed rozbiórką; fot. Zakład Fotograficzny Walerego Rzewuskiego w Krakowie, 1868 r.; w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, nr inw. Fs. 1099/IX

Faza IV

Zapewne już pod koniec XV i w XVI wieku rozpoczęto akcję budowy poprzecznych podziałów murowanych oraz przesklepiania większości piwnic i zapewne kramów. Uderzający jest brak pełnych spisów właścicieli Kramów Bogatych przed końcem XVIII wieku. Na przykład w 1500 roku wspomniano tylko sześć kramów miejskich[51]. W lustracji województwa krakowskiego z 1564 roku podano bez szczegółów pełną liczbę kramów (64)[52]. Plan Rynku z 1787 roku przedstawia we wszystkich kramach okna służące sprzedaży jako otwierające się do ulicy wewnętrznej, co niewątpliwie było zgodne ze stanem pierwotnym. Według obrazu Michała Stachowicza z początku XIX wieku, okna te były założone stosunkowo wysoko. Fotografie Walerego Rzewuskiego z 1868 roku przedstawiają elewacje zbudowane na całej wysokości z kamienia. Widoczna na zdjęciach kamieniarka okien była jednolita – duże fazowane obramienia z odcinkowym nadprożem to detal późnogotycki, z przełomu XV i XVI wieku (faza IV). Pomiędzy Sukiennicami a Kramami Bogatymi rozciągała się wąska uliczka, dostępna tylko z krzyża[53].

W czasach nowożytnych powstały zapiski dotyczące poszczególnych kramów, dzięki czemu poznajemy ich strukturę[54]. Kramy były, jak już podano, podpiwniczone; piwnice w większości sklepione, w samych zaś kramach (na ogół sklepionych) wydzielone były pięterka. W XVII wieku podjęto decyzję, której treść nie jest dziś jasna: „25 Octobris 1686 starsi Bogatych Kramów życzą sobie z obu stron przy wejściu do tychże Bogatych Kramów wymuro-

[51] Heydeke J.: *Census civitatis conscripti. Spis dochodów miasta Krakowa z 1500 roku*. Wyd. M. Starzyński. Cracovienses Fontes Minores. T. 2. Kraków 2009, s. 8, 9. (oryg. w APKr, sygn. E 44).

[52] *Lustracja województwa krakowskiego 1564*. Oprac. J.M. Małecki. Cz. 1. Warszawa 1962, s. 4.

[53] W 1798 r. z instancji „starszych Sklepów [Kramów] Bogatych" przeprowadzono wizję lokalną i stwierdzono konieczność nowego wybrukowania „tyłów" pomiędzy Bogatymi Kramami a Sukiennicami i uformowanie tam rynsztoka (APKr, Akta miasta Krakowa, rkps 1532, s. 91).

[54] *Księga wiertelnicza krakowska. Część 1 (1568–1577). Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie.* Wyd. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy. Fontes Cracovienses 5. Kraków 1997, nr 4, s. 30 (dalsze części wydano jako 6, 7, 8); *Źródła do dziejów zabudowy związanej z handlem we wschodniej części Rynku Głównego w Krakowie (XIV–XIX w.). Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*. Wyd. K. Follprecht, K. Jelonek-Litewka. Kraków 2007, nr 110–130, s. 54–70.

wać dwie bramy, czyli facjaty na kształt Sukiennic i później cały przechód zasklepić”[55]. Zapiska dotyczy inwestycji niezrealizowanej. Być może zamysł ten ostatecznie znalazł rozwiązanie w zadaszeniu ulicy wewnętrznej, ukazanym na obrazie Michała Stachowicza. Stosunkowo pełny opis typowych kramów zawierają liczne zapiski z XVIII wieku. Na przykład w 1723 roku opisano dwa kramy i budę nazwane Molendzińskimi. Jeden z kramów leżał w krzyżu (nr 16 lub 17) jako „nad insze kramy wszytkie jak kamieniczka wysoki”. Zarówno kram, jak i pięterko nad nim były sklepione; piwnica także była sklepiona. Drugi kram scharakteryzowano jako sklepiony i podpiwniczony, przy czym piwnica nakryta była stropem belkowym. I tu oczywiście było „okno z okiennicami żelaznemi do otwierania i wyłożenia towaru całe” [56]. W 1732 roku odnotowano kram stojący „tyłem do Sukiennic” (nr 54 lub 56). Był to kram sklepiony, „do którego z przyjścia odrzwia kamienne”, piwnica nakryta stropem; ponadto było tu „pięterko”. Od strony wewnętrznej ulicy przedstawiono „okiennice żelazne w pół zawierające się z wrzeciądzami i skoblami w odrzwiach [tu: obramieniu okiennym] kamiennych”[57].

Dopiero w latach 1790 i 1797 powstały pełne spisy właścicieli Kramów Bogatych. W spisach tych zastosowano numerację od 1 do 64[58]. W 1868 roku zespół kramów został wyburzony w ramach akcji „upiększania Krakowa”[59].

Architectural Alterations of the Rich Stalls and the Boleslaus' Stalls

The paper deals with the complexes of stalls located to the east of the Cloth Hall (Sukiennice) in Main Market Square (Rynek Główny) in Kraków between the 13th and the 19th centuries. Throughout the stages of their development the complexes retained their layout based along a centrally plotted internal passage, with a side passage that run across the facility (hence its name – the cross). The earliest structures were built in the second half of the 13th century as a stone and brick ground floor (basement) topped with timber-framed storey (or stories?). The complex was expanded eastwards by the mid-14th century at the latest.

In the late 14th century the relics of the walls of the previously demolished stalls were used as the foundations for a new complex of commercial facilities, called the Rich Stalls (Kramy Bogate). Their layout consisted of four quarters, with 16 stalls in each quarter. The structure was walled off in stone and brick along its outline, while the internal partitions were still made of wood. All the 64 stalls had basements. Starting from the late 15th century, the wooden partitions were gradually replaced by brick walls, while the basements and stalls were roofed with vaults, leaving the wooden ceilings here and there. In the modern era the stalls were provided with attics (mezzanines). It was not later than in the 18th century that the internal passage and the cross were roofed as well. The stalls were knocked down in 1868. The archaeological survey carried out in the years 2005–2010 resulted in unearthing and researching major fragments of the Rich Stalls.

[55] Biblioteka Jagiellońska, Teki Żegoty Paulego, sygn. 5357, t. 3, s. 60v.

[56] *Źródła*…, nr 114, s. 55, 56.

[57] *Ibidem*, nr 115, s. 56.

[58] APKr, Akta miasta Krakowa, sygn. 1532, s. 115–117, 142, 143.

[59] Sudacka A.: *Wyniki*…, s. 89.